ความเคลื่อนไหวของสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในสังคมไทย ทศวรรษ 2450 ถึงทศวรรษ 2490 ศึกษาผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ในพื้นที่ส่วนกลางของประเทศ

อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ [1]

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งพิจารณาสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในสังคมไทย รวมถึงแวดวงเครือข่ายการจัดพิมพ์จัดจำหน่ายของสื่อสิ่งพิมพ์เหล่านี้ กำหนดช่วงเวลาตั้งแต่ทศวรรษ 2450 จนถึงทศวรรษ 2490 จากการสำรวจงานศึกษาเรื่องสื่อสิ่งพิมพ์ดังกล่าวชิ้นอื่น ๆ ก่อนหน้านี้ จะพบข้อเสนอทำนองว่าสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมที่เป็นภาษาไทยเล่มเก่าแก่ที่สุดเริ่มเผยแพร่ออกมาช่วงปลายทศวรรษ 2470 หากในบทความจะนำเสนอและวิเคราะห์จากหลักฐานชั้นต้นเพื่อแสดงให้เห็นว่า แท้จริงแล้วได้ปรากฏความเคลื่อนไหวของสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทนี้ในสังคมไทยมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2450 อันเป็นยุคที่ธุรกิจการพิมพ์เฟื่องฟู อีกทั้งการเกิดขึ้นของสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์ที่นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามยังมีความเชื่อมโยงกับบริบททางการเมืองและวัฒนธรรม รวมทั้งปรากฏการณ์และความเปลี่ยนแปลงในหน้าประวัติศาสตร์ไทย ขอบเขตของบทความจะสิ้นสุดลงที่ปี พ.ศ. 2500 เพราะเป็นห้วงเวลาที่ดูเหมือนความเคลื่อนไหวของสื่อสิ่งพิมพ์ข้างต้นจะชะงักงันเงียบหายไปชั่วขณะ ซึ่งย่อมสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยด้วย

คำสำคัญ: ศาสนาอิสลาม, สังคมไทย, สื่อสิ่งพิมพ์มุสลิม

Received: 21 April 2025 Revised: 6 June 2025 Accepted: 11 June 2025

[1] ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ประวัติศาสตร์), คณะศิลปศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จังหวัดกรุงเทพมหานคร รหัสไปรษณีย์ 10200, E-mail: crasartyasit@gmail.com

The History of the Muslim's printed media movement and the presentation of Islam through printed media in Thai society, 1910s-1950s, by studying through the printed media in the central part of the country.

Artyasit Srisuwan [2]

Abstract

This article aimed to studies the Muslim's printed media and the presentation of Islam through printed media in Thai society, including the production and distribution of books, determining the period from the 1910s to the 1950s. According to previous surveys of studies on such printed media, a suggestion is found that the oldest Muslim's printed media in Thai-language had begun to be published in late 1930s. This article presents and analysis from primary source, that the movement of this type of printing media in Thai society had been published since the late 1900s, which was the golden period of the printing business. In addition, the emergence of Muslim publications and publications that presented topic concerning Islam are linked to political and cultural contexts, including various phenomena and changes in Thai history. The scope of this article will end at the 1957 because it is a time when the movement of the above publications seems to have halted and disappeared in Thai society.

Keywords: Islam, Muslim's printed media, Thai society

Received: 21 April 2025 Revised: 6 June 2025 Accepted: 11 June 2025

[2] Doctor of Philosophy (History), Faculty of Liberal Arts, Thammasat University Bangkok Province 10200, E-mail: crasartyasit@gmail.com

บทนำ

ความรับรู้ว่าด้วยสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในสังคมไทยนั้น มองผาดเผินชวนให้เข้าใจว่าคงมีผู้ศึกษาค้นคว้ามากมาย แต่เมื่อลองสำรวจงานศึกษาถึงหัวข้อดังกล่าวแล้ว กลับพบว่าแทบจะไม่ค่อยปรากฏการเจาะลึกเนื้อหาเหล่านี้เลย ทั้งที่เป็นประเด็นที่สามารถสะท้อนบริบทสำคัญในหน้าประวัติศาสตร์ไทยได้อย่างดี

ความตั้งใจของผู้เขียนบทความคือมุ่งศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลาม รวมถึงแวดวงเครือข่ายการจัดพิมพ์จัดจำหน่ายของสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทนี้ แต่ข้อจำกัดของการศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์ในสังคมไทยคือหลักฐานและเอกสารในอดีตมิได้ถูกจัดเก็บไว้เป็นระบบระเบียบ ทำให้ยากในการสืบค้นประวัติศาสตร์หนังสืออย่างรอบด้าน บทความนี้จึงอาศัยข้อมูลเกี่ยวกับสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามโดยกำหนดช่วงเวลาก่อนปี พ.ศ. 2500 เท่าที่เสาะหาหลักฐานชั้นต้นได้ซึ่งหลักฐานที่ค้นพบมักจะจัดทำขึ้นในพื้นที่ส่วนกลางของประเทศคือกรุงเทพมหานครเป็นหลัก ทั้ง ๆ ที่ในพื้นที่ส่วนภูมิภาคก็ปรากฏสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทดังกล่าวเช่นกัน แต่น่าเสียดายที่ผู้เขียนบทความยังไม่สามารถเข้าถึงหลักฐานเหล่านั้น แล้วนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ประเด็นเพื่อเป็นฐานในการต่อยอดองค์ความรู้ต่อไป โดยคาดหวังว่าหลักฐานต่างๆที่ผู้เขียนบทความได้สำรวจพบนั้นจะเอื้ออำนวยต่อการสร้างความรู้ใหม่ในด้านความเคลื่อนไหวและความพยายามนำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามและวิถีแบบมุสลิมสู่สายตาสังคมไทยท่ามกลางสถานการณ์ทางการเมืองและวัฒนธรรมที่มีทั้งความสัมพันธ์และผลกระทบต่อสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลาม จนนำไปสู่ข้อค้นพบทางประวัติศาสตร์ในประเด็นที่ว่าสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามมีบทบาทอย่างไรในสังคมไทย รวมถึงมีปฏิสัมพันธ์กับสังคมไทยอย่างไรบ้างตามแต่ละห้วงเวลาที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย

ทบทวนงานศึกษาว่าด้วยสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในสังคมไทย

หากกล่าวถึงเรื่องราวของสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในสังคมไทยก่อนปี พ.ศ. 2500 คงหลีกเลี่ยงมิพ้นจะต้องทบทวนงานศึกษาที่มีเนื้อหาพอจะเข้าข่ายหรือใกล้เคียงกับหัวข้อข้างต้น เท่าที่สำรวจดู ในแวดวงวิชาการปรากฏงานศึกษาสำคัญที่ควรแก่การเอ่ยถึงคือวิทยานิพนธ์สาขาบรรณารักษ์ศาสตร์ของปัทมา หมัดนุรักษ์เรื่อง การผลิตหนังสือศาสนาอิสลามที่เขียนเป็นภาษาไทยเมื่อปี พ.ศ. 2529 (ปัทมา หมัดนุรักษ์, 2529) ซึ่งมุ่งศึกษาประวัติและความเป็นมาของการผลิตหนังสือศาสนาอิสลามที่เขียนเป็นภาษาไทย ปัทมาเสนอว่าหนังสือศาสนาอิสลามที่เขียนเป็นภาษาไทยเล่มเก่าแก่ที่สุดคือ รั้วซุนนีแห่งสยาม แปลและเรียบเรียงโดยต่วน สุวรรณศาสน์ ตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2478 ราคาเล่มละ 1 บาท (ต่อมาใน พ.ศ. 2491 ต่วนได้ดำรงตำแหน่งจุฬาราชมนตรี ซึ่งเป็นจุฬาราชมนตรีคนแรกที่มาจากการเลือกตั้ง) เนื่องจากเริ่มมีชาวไทยที่เป็นมุสลิมนิยมอ่านอัล-กุรอานและหะดิษที่แปลเป็นภาษาไทย จึงได้มีผู้ขอร้องให้

ต่วนเรียบเรียงหนังสือเกี่ยวกับศาสนาอิสลามเป็นภาษาไทยออกมา ส่วนหนังสือเล่มเก่าแก่รองลงมาคือ ชีรอญสมุบตาดี เล่ม 2 เรียบเรียงโดยอิสมาแอล บินมะหมุดแห่งมัสยิดริดวานุ้นอิสลาม ตีพิมพ์ พ.ศ. 2484 ราคาเล่มละ 50 สตางค์ มีวัตถุประสงค์เพื่อถ่ายทอดความรู้เรื่องศาสนาอิสลามให้กับนักเรียนและชาวไทยมุสลิมที่ไม่มีความรู้เรื่องศาสนามาก่อน โดยเป็นหนังสือที่สามารถเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง ส่วนสำนักพิมพ์ที่เน้นผลิตหนังสือศาสนาอิสลามแห่งแรกสุดคือ สำนักพิมพ์ ส.วงศ์เสงี่ยม ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2493 จริงอยู่ว่าข้อมูลในงานของปัทมาน่าสนใจ แต่ด้วยวิธีการศึกษาแบบบรรณารักษ์อาจไม่ทำให้เห็นภาพประวัติศาสตร์หนังสือศาสนาอิสลามอย่างกว้างขวาง ทั้งยังพบช่องโหวในงานหลายจุด ผู้เขียนบทความไม่เห็นคล้อยตามว่าหนังสือศาสนาอิสลามที่เขียนเป็นภาษาไทยเล่มเก่าแก่ที่สุดคือ รั้วซุนนีแห่งสยาม และเชื่อว่ามีหลักฐานบ่งชี้ถึงหนังสือศาสนาอิสลามภาษาไทยเล่มอื่นที่จัดพิมพ์มาก่อนหน้า

ขณะที่วิทยานิพนธ์ของอามีน ลอนาในปี พ.ศ. 2557 เรื่อง พัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์อิสลามในสังคมไทย (ยุครัฐจารีต-พ.ศ. 2511) (อามีน ลอนา, 2557) ศึกษาพัฒนาการของประวัติศาสตร์นิพนธ์นำเสนอเรื่องอิสลามโดยแบ่งออกเป็นสามช่วงระยะเวลาในสังคมไทยได้แก่ ช่วงก่อนปฏิวัติ พ.ศ.2475, ช่วงหลังปฏิวัติ พ.ศ. 2475 และช่วงยุคหลัง พ.ศ. 2510 อามีนเสนอว่าประวัติศาสตร์นิพนธ์อิสลามในแต่ละยุคถูกสร้างขึ้นด้วยบริบทแตกต่างกันและขึ้นอยู่กับบทบาทของชนชั้นนำทั้งฝ่ายปกครองและฝ่ายศาสนา รวมถึงผูกโยงกับแนวคิดที่ทรงอิทธิพลต่อสังคม เช่นช่วงก่อนปฏิวัติ พ.ศ.2475 การนำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามอยู่ภายใต้กรอบคิดของพุทธศาสนา ครั้นพอช่วงหลังปฏิวัติ พ.ศ.2475 ประวัติศาสตร์นิพนธ์อิสลามมีลักษณะเป็นไปตามแนวคิดชาตินิยมที่กำลังปกคลุมเมืองไทย ส่วนช่วงยุคหลัง พ.ศ. 2510 เนื้อหาเรื่องศาสนาอิสลามมีความหลากหลายขึ้นเพราะกระแสแนวคิดต่างๆทั้งด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมหลั่งไหลเข้ามาสู่สังคมไทย อามีนอาศัยวิธีการทางประวัติศาสตร์ งานของเขาจึงมีมิติน่าสนใจและมีข้อมูลค่อนข้างน่าเชื่อถือจากหลักฐาน อย่างไรก็ดี ผู้เขียนบทความมองว่าอามีนพยายามวิพากษ์การเขียนเรื่องศาสนาอิสลามแบบรัฐไทย แต่กลับตกหลุมพรางด้วยการใช้หลักฐานหลายชิ้นที่มีน้ำเสียงแบบรัฐไทยเพื่อมาวิพากษ์รัฐไทย ทั้งที่น่าจะลองหาหลักฐานอันมีน้ำเสียงของชาวมุสลิมมาสนับสนุนข้อวิพากษ์ให้หนักแน่นขึ้น ดังตอนหนึ่งอามีนอ้างหลักฐานพงศาวดารญวนและประวัติพระนาบีมหะหมัด ซึ่งถือเป็นแหล่งข้อมูลแรกเกี่ยวกับประวัติศาสนาอิสลามเป็นลายลักษณ์อักษรในสังคมไทยที่เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2408 มาเพื่อวิพากษ์ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบสกุลดำรงราชานุภาพ แต่การอาศัยเพียงหลักฐานสกุลดำรงฯมาตรวจสอบเนื้อหาแบบสกุลดำรงฯ อาจทำให้ในงานขาดมิติอื่น ๆ ผู้เขียนบทความจึงพยายามสืบค้นหลักฐานที่มีน้ำเสียงของชาวมุสลิมมาใช้ต่อยอดขยับขยายประเด็นศึกษาให้กว้างขวางขึ้น

จากการพิจารณางานศึกษาทั้งของปัทมาและของอามีนทำให้ผู้เขียนบทความอยากศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในหลากหลายรูปแบบ ทั้งลักษณะของหนังสือพิมพ์และนิตยสาร วรรณกรรม ตำราอาหาร คู่มือและแบบเรียน โดยเฉพาะแบบเรียนภาษามลายูที่สะท้อนวิถีชาวมุสลิมค่อนข้างชัด น่าเสียดายที่สิ่งพิมพ์เหล่านี้ยังถูกหยิบยกมาใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ค่อนข้างน้อย

สื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์ที่นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในสังคมไทย ก่อน พ.ศ. 2500

ในแวดวงสื่อสิ่งพิมพ์ไทยนับแต่ยุคแรกเริ่มเรื่อยมาจน พ.ศ. 2500 ท่ามกลางหนังสือและนิตยสารจำนวนมากมายนั้น ได้ปรากฏสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามอยู่ด้วย ถ้าไม่นับหนังสือจำพวกพงศาวดารอย่าง พงศาวดารญวนและประวัติพระนาบีมหะหมัด ที่เผยแพร่ปี พ.ศ.2408 ซึ่งอามีน ลอนาเสนอว่าเป็นงานเขียนภาษาไทยชิ้นแรกที่กล่าวถึงศาสนาอิสลาม หรืองานเขียนทำนองเดียวกันในยุคถัดมาอย่างช่วงทศวรรษ 2460 ก็จะมีงานของพระยาประชากิจกรจักร์ และช่วงทศวรรษ 2470 เป็นต้นไปก็จะมีงานของหลวงวิจิตรวาทการ รวมถึงหนังสือที่จัดทำโดยชาวมุสลิมอีกเล่มอย่าง รั้วซุนนีแห่งสยาม แปลและเรียบเรียงโดยต่วน สุวรรณศาสน์ ตีพิมพ์ พ.ศ. 2478 ที่โรงพิมพ์ยังหลี เชิงสะพานเสาชิงช้า ซึ่งปัทมา หมัดนุรักษ์เสนอว่าเป็นหนังสือศาสนาอิสลามเก่าแก่ที่สุด (ในงานของปัทมามิได้ระบุถึงแหล่งจัดพิมพ์อย่างโรงพิมพ์ยังหลี) ตอนที่ต่วนเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ยังใช้นามว่าฮัจยี อิสมาอิล (ต่วน) ยะห์ยาวี พิมพ์ครั้งแรกสุดจำนวน 2,000 เล่ม (ฮัจยี อิสมาอิล (ต่วน) ยะห์ยาวี, 2478) ในบทความนี้จะแสดงให้เห็นถึงสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลาม โดยขอจำแนกเพื่ออธิบายเป็นกลุ่มๆ

- คู่มือ/แบบเรียนภาษามลายู

สื่อสิ่งพิมพ์ที่สะท้อนความเป็นชาวมุสลิมในสังคมไทยค่อนข้างชัดเจนคือคู่มือหรือแบบเรียนภาษามลายู ซึ่งรัฐสยามให้ความสำคัญกับองค์ความรู้นี้มานานแล้วด้วยเป้าหมายจะใช้สื่อสารเพื่อประโยชน์ทางราชการ เป็นที่ปรากฏว่ารัฐบาลสยามถึงขั้นสนับสนุนการจัดพิมพ์หนังสือคู่มือหรือแบบเรียนภาษามลายูตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2450 หลักฐานที่ยืนยันได้คือหนังสือ แบบเรียนพูดมะลายู เรียบเรียงโดยนายเทียน บุตร์พระโกชาอิศหาก ซึ่งบรรดาศักดิ์ “โกชาอิศหาก”นั้น พระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้แก่ขุนนางชาวมุสลิมที่รับตำแหน่งล่ามภาษามลายูในกรมท่าขวา นายเทียนบอกเล่าความเป็นมาของหนังสือว่ากรมหลวงดำรงราชานุภาพ (ขณะนั้นยังมิได้เป็นกรมพระยา) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยรับสั่งให้เขาเรียบเรียงขึ้นเมื่อ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) เพื่อประทานไปยังกรมศึกษาธิการแล้วจัดพิมพ์ใช้ในการเล่าเรียน (นายเทียน บุตร์พระโกชาอิศหาก, 2451: 1-2) เอกลักษณ์โดดเด่นที่ทำให้แบบเรียนของนายเทียนแตกต่างจากหนังสือแบบเรียนเล่มอื่น คือการที่เขาได้นำเอานิทานอีสปมาแปลเป็นคำอ่านออกเสียงในภาษามลายู เช่นนิทานเรื่อง “บฮาเคียนยังกะดูวาดรีฮัลอันยิงดงันสะกาปิงตุลัง” อันแปลได้ว่าส่วนที่สองจากเรื่องสุนัขกับกระดูกชิ้นหนึ่งในแบบเรียนบทที่ 47 หรือที่นายเทียนให้ชื่อภาษาไทยว่า “สุนักข์คาบก้อนเนื้อ” ก็คือนิทานอีสปเรื่องที่สุนัขตัวหนึ่งคาบก้อนเนื้อวิ่งข้ามสะพานมา เมื่อถึงกลางสะพานก้มมองลงไปในน้ำเบื้องล่างก็เห็นสุนัขอีกตัวหนึ่งกำลังคาบเนื้อชิ้นใหญ่กว่า จึงเกิดความโลภอยากจะได้เนื้อชิ้นที่เห็นในน้ำ ท้ายสุด สุนัขตัวนั้นอ้าปากจนเนื้อในปากหล่นลงน้ำไป ส่วนสุนัขที่เห็นในน้ำนั้น แท้จริงคือเงาของตัวมันเอง (เรื่องเดียวกัน: 81-82) นอกเหนือจากนิทานอีสปเรื่องนี้แล้ว นายเทียนยังนำนิทานอีกหลายเรื่องมาแปลเป็นคำอ่านออกเสียงในภาษามลายู (อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ, 2562: 88-89) ความนิยมเรียนรู้ภาษามลายูค่อยๆเพิ่มมากขึ้นตลอดช่วงทศวรรษ

2460 ล่วงมาถึงทศวรรษ 2470 เช่น พ.ศ. 2468 มีการจัดพิมพ์หนังสือ ภาษามะลายู แปลเปนภาษาไทย ยิ่งช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ดูเหมือนสื่อสิ่งพิมพ์เรื่องภาษามลายูจะเฟื่องฟู หลักฐานยืนยันได้ถึงปรากฏการณ์ที่นักอ่านชาวไทยสนใจภาษามลายูจนนำไปสู่การจัดพิมพ์หนังสือประเภทนี้ออกมาหลายปก นั่นคือกรณีของ แบบเรียนคำพูดภาษาอังกฤษ-มะลายู เล่ม ๑ ผลงานรวบรวมของครู เย. เอม. ยอน หรือ J.M.J. ตีพิมพ์ครั้งแรก 50,000 เล่มในปี พ.ศ. 2479 นายบุญชู แฉ่งเปรมผลแห่งโรงพิมพ์วัฒนะผล จัดพิมพ์จำหน่ายราคาเล่มละ 15 สตางค์ นับเป็นยอดจำนวนพิมพ์ที่สูงมาก หนังสือเล่มนี้รวมรวมคำศัพท์สามภาษาคือ ไทย-อังกฤษ- มลายูจำนวน 1,500 คำ แม้จะมีรูปเล่มเล็ก ๆ ขนาดฝ่ามือ (เย. เอม. ยอน.,2479) การจัดทำคู่มือหรือแบบเรียนภาษามลายูไม่เพียงมีจุดประสงค์เพื่อถ่ายทอดความรู้เท่านั้น แต่ยังคาดหวังประโยชน์จากการใช้ภาษานี้ในด้านสื่อสารเพื่อการค้าขายและส่งเสริมการท่องเที่ยว บุคคลผู้เรียบเรียงหนังสือด้วยเจตนาดังกล่าวคือปั๊น แซ่โก เจ้าของผลงาน ตำราล่ามภาษามะลายู ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2479 ตีพิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. 2481 นายปั๊นมองว่าการติดต่อค้าขายของคนไทยและคนจีนที่มาอยู่ในไทยกับทางมลายูยังจำเป็นยิ่งยวด ถ้าไม่รู้ภาษามลายูก็จะเสียเปรียบ (ปั๊น แซ่โก, 2481) อีกบุคคลหนึ่งผู้มีบทบาทในการเรียบเรียงหนังสือความรู้เรื่องภาษามลายูเห็นจะมิพ้นขุนจรรยาวิธาน (ยุโสะ มะโรหบุตร) หลานเจ้าเมืองปัตตานี ซึ่งเป็นชาวมุสลิมรุ่นแรกที่ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนไทยพุทธคือโรงเรียนวัดบวรนิเวศน์ ท่านขุนยังนับเป็นผู้บุกเบิกการเรียนภาษาไทยให้กับเด็กไทยมุสลิม โดยประวัติความเป็นมาของการที่ขุนจรรยาวิธานได้เรียบเรียงหนังสือความรู้เรื่องภาษามลายูนั้น พระยาเมธาธิบดี อธิบดีกรมวิชชาธิการช่วงกลางทศวรรษ 2470 ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองเล่าว่าเกิดขึ้นด้วยแนวคิดเดียวกันกับตอน พ.ศ. 2456 ที่กรมราชบัณฑิตมีการส่งเสริมให้จัดทำ “แฮนด์บุ๊ก” ภาษาจีนขึ้นมา เจ้าพนักงานในกรมราชบัณฑิตเวลานั้นเรียบเรียงสมุดคู่มือภาษาจีนแต้จิ๋วขึ้นหนึ่งเล่ม มีทั้งอักษรไทยและจีนควบคู่กันไปพร้อมบอกสำเนียงการอ่าน ครั้นเกือบสองทศวรรษต่อมา พระยาเมธาธิบดีได้ดำริที่ให้มี “แฮนด์บุ๊ก” ภาษามลายูบ้าง ในที่สุด หนังสือ สมุดคู่มือ ภาษามะลายู ของขุนจรรยาวิธานจึงตีพิมพ์ออกมาเมื่อปี พ.ศ. 2475 ถัดต่อมาใน พ.ศ. 2484 ขุนจรรยาวิธานจัดทำหนังสืออีกเล่มคือ ปทานุกรม ไทย-มลายู (ขุนจรรยาวิธาน, 2475 และ ขุนจรรยาวิธาน, 2484) ผู้เขียนบทความคิดว่าน่าจะเป็นการที่หยิบยกเอาเนื้อหาส่วนสุดท้ายของหนังสือเล่มก่อนมาขยายความให้สมบูรณ์ หากขุนจรรยาวิธานเป็นตัวแทนชาวมุสลิมที่เป็นสะพานเชื่อมให้ชาวไทยพุทธได้เรียนรู้ภาษามลายูของชาวมุสลิม พระยาพิบูลย์พิทยาพรรค (ทอง คุปตาสา) ก็คงเป็นตัวแทนชาวไทยพุทธที่พยายามเป็นสะพานเชื่อมให้ชาวมุสลิมในพื้นที่ชายแดนภาคใต้หรือมณฑลปัตตานีได้เรียนรู้ภาษาไทย ย้อนไปกลางทศวรรษ 2450 หนังสือที่พระยาพิบูลย์พิทยาพรรคเรียบเรียงไว้คือ แบบเรียนคำพูดไทยเทียบกับภาษามะลายูของมณฑลปัตตานี ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2455 และตีพิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. 2473 โดยโรงพิมพ์ศรีหงส์ ผู้เรียบเรียงมีความประสงค์สำคัญคือ “...จะชักนำคนมะลายูในพื้นมณฑลให้พูดภาษาไทยได้” (พระยาพิบูลย์พิทยาพรรค, 2473: 1) โรงพิมพ์ศรีหงส์ของนายยิ้ม ศรีหงส์ถือเป็นแหล่งจัดพิมพ์หนังสือนำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามและชาวมุสลิมเจ้าสำคัญช่วงทศวรรษ 2470 และทศวรรษ 2480 โดยเฉพาะหนังสือแบบเรียน อย่างไรก็ดี ทาง

โรงพิมพ์ไม่แคล้วเผชิญปัญหาความขัดแย้งกับชาวมุสลิมจากการผลิตหนังสือเหล่านี้ ดังกรณีหนังสือแบบเรียนสำหรับเตรียมสอบไล่ของนักเรียนชั้น ม.6 เรียบเรียงโดยนายล้วน นิลกำแหงตีพิมพ์ออกมาปี พ.ศ. 2481 มีเนื้อหาว่าด้วยศาสนาอิสลามผิดเพี้ยนจนสร้างความไม่พอใจให้ชาวมุสลิม กระทั่งทางตำรวจขอให้เจ้าของโรงพิมพ์ศรีหงส์ทำลายหนังสือเสียให้หมด ซึ่งนายยิ้มไม่ได้ขัดข้องอะไร (ประชามิตร, 2481: 1, 16) ล่วงมาถึงปี พ.ศ. 2494 มหหมัดอาลียังได้ออกหนังสือ แบบหัดพูดภาษามลายู (ด้วยตนเอง) โดยให้ความสำคัญกับการออกเสียงภาษามลายู ซึ่งมักจะเกิดปัญหาเสียงเพี้ยน เขาจึงนำเอาตัวการันต์ในภาษาไทยมาใช้กำกับการถ่ายทอดเสียงภาษามลายู (มหหมัดอาลี, 2494: ก-ข) ผู้เขียนบทความมีความเห็นว่าหนังสือคู่มือหรือแบบเรียนภาษามลายูเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ที่สะท้อนการมีปฏิสัมพันธ์และการปะทะกันในเชิงอุดมการณ์ชาตินิยมระหว่างรัฐไทยกับสังคมชาวมุสลิมผ่านหน้ากระดาษอย่างน่าขบคิด

ด้วยบริบททางประวัติศาสตร์ไทยนับแต่การที่รัฐสยามพยายามรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางคือกรุงเทพมหานครโดยอาศัยการปฏิรูปการปกครอง โดยเฉพาะหัวเมืองมลายูก็เป็นพื้นที่สำคัญที่รัฐสยามมุ่งแผ่อำนาจเข้าไปครอบคลุม ส่งผลให้เกิดปฏิกิริยาตอบโต้จากท้องถิ่นดังปรากฏกรณีที่พระยาแขกเจ็ดหัวเมือง ได้แก่ ตานี ยะหริ่ง สายบุรี ระแงะ รามันห์ ยะลา และหนองจิก ซึ่งแสดงท่าทีว่าจะไม่ยอมตอบรับการเข้ามาควบคุมของรัฐสยามเมื่อปี ร.ศ. 121 หรือ พ.ศ. 2445 นับแต่นั้นมา หนังสือคู่มือและแบบเรียนภาษามลายูจึงได้รับการสนับสนุนจากรัฐสยามให้จัดพิมพ์ออกมมาจำนวนมาก ทั้งนี้เพื่อเป็นเครื่องมือสร้างการเรียนรู้เรื่องความเป็นมลายูให้กับชาวสยาม ขณะเดียวกันก็อาศัยความรู้เรื่องมลายูที่ผลิตจากรัฐสยามส่วนกลางเพื่อสร้างอำนาจและความชอบธรรมที่จะเข้าไปควบคุมดูแลพื้นที่หัวเมืองมลายู แม้กระทั่งภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบรัฐธรรมนูญเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2475 แล้วรัฐบาลก็ยังคงใช้หนังสือคู่มือและแบบเรียนภาษามลายูในการเข้าไปปกครองพื้นที่ชายแดนทางภาคใต้เช่นกัน ดังนั้น สื่อสิ่งพิมพ์ประเภทนี้จึงนับว่ามีบทบาทอย่างมากในสังคมไทย

- หนังสือพิมพ์และนิตยสาร/วารสาร

จากการสำรวจหลักฐานทำให้ค้นพบร่องรอยว่านับแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2450 ตราบจนปี พ.ศ. 2500 ชาวมุสลิมได้จัดทำสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนังสือพิมพ์และนิตยสาร/วารสารออกมาเป็นจำนวนมาก แต่ในปัจจุบันยังไม่ค่อยมีผู้ศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากหลักฐานดังกล่าวเท่าที่ควร

ย้อนไปยังปี พ.ศ. 2457 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้ปรากฏหนังสือพิมพ์อย่าง อิศลามประโยชน์ เผยแพร่สู่สายตานักอ่านชาวสยาม ออกเป็นรายเดือนและเลิกออกในปี พ.ศ. 2458 ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. 2466 ก็มีหนังสือพิมพ์ อิศลามสารสาส์น ออกเป็นรายเดือนและเลิกออกภายในปีเดียวกัน จวบจนในปี พ.ศ. 2468 ก็มีหนังสือพิมพ์ ศัพท์มุสลิม ออกเป็นรายเดือนและเลิกออกภายในปีเดียวกันอีก(รายนามหนังสือพิมพ์ข่าวซึ่งออกเป็นระยะในประเทศสยาม, 2472: 7,12 และ 13) น่าเสียดายที่ผู้เขียนบทความไม่สามารถค้นเจอหลักฐานชั้นต้นของสิ่งพิมพ์ดังที่เอ่ยนามมา จึงทำให้ไม่ทราบข้อมูลของ

แต่ละฉบับอย่างครบถ้วน แต่อย่างน้อยที่สุด ก็ยืนยันได้ว่าความเคลื่อนไหวของสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามที่จัดทำโดยชาวมุสลิมเองปรากฏในสังคมไทยมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2450 แล้ว

ช่วง พ.ศ. 2468-2469 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ปรากฏหนังสือพิมพ์รายเดือนอย่าง อัลบิดายะห์ หรือ EL- BIDAYAH เผยแพร่สู่สายตานักอ่าน โดยมุฮำมัด ซอลิฮี รั้งตำแหน่งเจ้าของ บรรณาธิการและผู้จัดการ สำนักงานตั้งอยู่เลขที่ 1254 ตำบลโรงเรียนราชการุญ คลองบางกอกน้อย ธนบุรี ข้ามฟากแม่น้ำเจ้าพระยามาจัดพิมพ์ที่โรงพิมพ์จันทราคาร ถนนบำรุงเมือง เชิงสะพานช้างโรงสี พระนคร คำว่า “อัลบิดายะห์” นั้น แปลว่าการเริ่มต้น และมาจากชื่อโรงเรียนอัลบิดายะห์กระทุ่มราย อำเภอหนองจอก จังหวัดมีนบุรี หนังสือพิมพ์ฉบับนี้นำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับศาสนาอิสลามและความเป็นไปของโลกอิสลามในด้านต่าง ๆ ในแต่ละฉบับจะมีการเขียนรีวิวข่าวสารจากหนังสือพิมพ์ชื่อดังแห่งโลกอิสลามมาอีกทีหนึ่ง เช่นหยิบยกข่าวจากหนังสือพิมพ์ของอียิปต์ หนังสือพิมพ์ของตุรกีมารายงานพร้อมสอดแทรกข้อคิดเห็น จึงทำให้นักอ่านที่เป็นพี่น้องชาวมุสลิมในเมืองไทยได้ติดตามรับรู้ข่าวสารต่างๆนานาของประเทศอิสลามและชาวมุสลิมในโลก นอกเหนือจากการรีวิวข่าวสาร ใน อัลบิดายะห์ ยังมีข้อเขียนหรือคอลัมน์อธิบายความรู้เรื่องศาสนาอิสลาม รวมถึงการเสนอความเห็นต่อวิถีอิสลามที่สอดคล้องกับแนวคิดของรัฐไทย ตัวอย่างข้อเขียนหนึ่งที่ผู้เขียนบทความรู้สึกว่ามิควรละเลยความสนใจคือเรื่อง “เด็กมุสลิมกับธรรมจริยา” ที่ลงตีพิมพ์ติดต่อหลายฉบับนับแต่ อัลบิดายะห์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 รบิอ์ที่ 1 ฮ.ศ. 1345 เดือนตุลาคม พ.ศ. 2469 กระทั่งใน อัลบิดายะห์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 5 รยับ ฮ.ศ. 1345 เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469 (หากนับเทียบตามศักราชแบบปัจจุบันจะตรงกับเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2470) ก็ยังไม่มีทีท่าจะจบสิ้น ข้อเขียนนี้หยิบยกการเป็นเด็กตามวิถีมุสลิมมาวิเคราะห์เทียบเคียงกับหลักธรรมจริยาทางพระพุทธศาสนาและคำสอนในหนังสือ ธรรมจริยา ผลงานของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจวิธูรที่ทางรัฐบาลสยามใช้ในการอบรมบ่มเพาะเด็กไทย ดังความตอนหนึ่งใน “เด็กมุสลิมกับธรรมจริยา” บทที่ 12 เรื่องจริยวัตร์ต่อครูและอาจารย์ที่ว่า“หลังจากนักเรียนได้สำเร็จการเรียนแลได้ออกไปจากโรงเรียนแล้ว จงอย่าลืมความกรุณาธิคุณของครูและอาจารย์และหัวน่าหรือผู้บังคับบัญชาของตน โดยต้องรักษาหน้าที่ของตนเพื่อท่านเหล่านั้นไว้ทุกขณะที่ได้พบกันในกลางทาง จงอย่าเพิกเฉยหรือทำเมินเสียแต่ควรต้องกระทำการเคารพและความรักใคร่นับถือเช่นเคยอย่างที่ตนอยู่ในโรงเรียน ถึงแม้ตนจะมีตำแหน่งหน้าที่สูงสักเพียงใดก็ตาม” (อัลบิดายะห์, 2569, กุมภาพันธ์ : 110) อีกคอลัมน์ประจำที่น่าติดตามใน อัลบิดายะห์ คือ “การสนทนาระหว่างปีะหวังกับหวัง” ซึ่งเป็นสนทนาเกี่ยวกับแนวคิดตามหลักศาสนาอิสลามผนวกเข้ากับสถานการณ์ความเป็นไปของโลกและเมืองไทย พร้อมทั้งมีภาพวาดลายเส้นปีะหวังกับหวังแนบกับข้อเขียนด้วย ส่วนข้อเขียนอื่น ๆ ที่น่าสนใจเช่น ข้อเขียนเกี่ยวกับค่านิยมความเป็นผู้หญิงมุสลิมที่ดี ซึ่งจะต้องเอาธุระในการบ้านการเรือน ดังเรื่องเล่า “ความเบื่อหน่ายของสะมิระฮ์” เป็นต้น ผู้หญิงถือเป็นอีกกลุ่มที่ทาง อัลบิดายะห์ ให้ความสำคัญ ดังมีการเสนอเรื่องสตรีกับการขับขี่รถยนต์ในต่างแดน เป็นต้น อามีน ลอนาเคยแบ่งปันข้อมูลให้ผู้เขียนบทความรับฟังว่า มุฮำมัด ซอลิฮี เป็นหนึ่งในศิษย์ของอะมัด วะฮาบ ชาวอินโดนีเซียที่หลบหนีการไล่ล่าของเจ้าอาณานิคมดัชต์เข้ามาพำนักอยู่ละแวกถนนตกและได้นำวารสาร อัลมะนาร ซึ่งเป็นสิ่งพิมพ์ที่ปลุกเร้าการฟื้นฟูศาสนาอิสลามในดินแดน

อาหรับรวมถึงดินแดนมลายูเข้ามาเผยแพร่ในเมืองไทย (อามีน ลอนา, การสื่อสารส่วนบุคคล, 9 พฤษภาคม 2566) อาจเป็นไปได้ว่ามุฮำมัด ซอลิฮี ได้แรงบันดาลใจในการจัดทำ อัลบิดายะห์ มาจากวารสาร อัลมะนาร กลุ่มผู้อ่านเป้าหมายหลักที่ อัลบิดายะห์ มุ่งเน้นจะสื่อสารด้วย ย่อมเป็นพวกเด็ก ๆ หรือนักเรียน เพราะหนังสือพิมพ์นี้จัดทำโดยสถาบันการเรียนการสอน ดังความจาก “คำแถลงการของที่ปรึกษา อัล_บิดายะห์” ในเล่มปีที่ 2 ฉบับที่ 2 รบิอ์ที่ 2 ฮ.ศ.1345 เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2469 ว่า “*ท่านทั้งหลายโปรดเก็บอัล_บิดายะห์ไว้ให้ดี และครบจำนวน เพราะว่ามีเรื่องที่บุตร์หลานของท่านจำเปนจะต้องรู้ไว้ และเรื่องที่ต่อเนื่องกันอยู่มาก และเพื่อท่านจะได้เย็บเข้าเล่มเฉพาะปี ๑ ๆ*” (อัลบิดายะห์, 2469, พฤศจิกายน)

ข้อน่าสนใจเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์ อัลบิดายะห์ ที่อ้างอิงมานั้น คือการระบุชื่อเดือนตามปฏิทินฮิจเราะห์ศักราชแบบเก่าซึ่งในปี พ.ศ. 2469 ยังคงใช้อยู่ แต่มีความแตกต่างกับชื่อเดือนในปัจจุบันนี้ กล่าวคือ เดือนรบิอ์ที่ 1 ในปัจจุบันก็คือเดือนรอบิอุลเอาวัล (Rabiul Awal) ถือเป็นเดือนที่ 3 ของปีและตรงกับเดือนตุลาคม หรือยังเรียกกันว่าเดือนเมาลิด เพราะเป็นเดือนที่มีวันซึ่งท่านนบีมุฮัมมัดประสูติ แต่กระนั้น วันเมาลิดก็อาจจะไม่ได้อยู่ในเดือนตุลาคมเสมอไป ส่วนเดือนรบิอ์ที่ 2 ในปัจจุบันคือเดือนรอบิอุซ ซานี (อาร์เคร) (Rabiul AKhir) ถือเป็นเดือนที่ 4 ของปีและตรงกับเดือนพฤศจิกายน

อัลบิดายะห์ นับเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ที่จัดทำโดยชาวมุสลิมและมุ่งนำเสนอความรับรู้เรื่องศาสนาอิสลามและวิถีมุสลิมอย่างแท้จริง แต่กระนั้น ความที่สื่อสิ่งพิมพ์นี้จัดทำในพื้นที่ส่วนกลางของรัฐสยาม จึงมีการผสมผสานหรือเชื่อมโยงกรอบความคิดตามแนวทางที่รัฐสยามต้องการปลูกฝังเข้าไปด้วยพอสมควร

ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ดูเหมือนจะมีความตื่นตัวของชาวมุสลิมที่จัดทำสื่อสิ่งพิมพ์ขึ้นมาอีกหลายฉบับ พบข้อมูลว่าช่วงต้นทศวรรษ 2480 ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 อุบัติขึ้นในเมืองไทย นายซาพีอีเป็นคนสำคัญที่ออกหนังสือพิมพ์ ซึ่งการนำเสนอเนื้อหาต่างๆของเขาได้สร้างความวิตกให้กับจอมพล ป.พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี นอกจากนี้ ยังมีหนังสือพิมพ์ ประชาธิปไตย ที่เป็นปากเสียงให้กับชาวมุสลิมและศาสนาอิสลาม สืบเนื่องจากช่วงเวลานั้น รัฐบาลออกนโยบายรัฐนิยมส่งเสริมความเป็นชาติไทย แต่กลับมีข้อกำหนดกฎเกณฑ์ที่ไปกีดกันวัฒนธรรมอื่นๆซึ่งชาวมุสลิมได้รับผลกระทบไม่น้อย ในการประชุมคณะรัฐมนตรีเมื่อวันพุธที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2484 จอมพล ป. จึงสนทนากับหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์และหลวงอดุลเดชจรัสถึงเรื่องที่หนังสือพิมพ์ของนายซาอีพี และหนังสือพิมพ์ *ประชาธิปไตย* เขียนข่าว ดังความว่า “*...ทำไมกรมตำรวจจึงไม่รับพวกอิสลาม และเขียนเป็นทำนองหาว่าเราไม่ส่งเสริมศาสนาอิสลาม มีเหตุการณ์ทางปักษ์ใต้ มีเสียงแว่ว ๆ ว่า อังกฤษพยายามจะยุแยกให้เล่นงานเรา คือ หัวเมือง ๗ หัวเมืองทางปักษ์ใต้ไม่ใช่คนไทยเราไม่ควรเอา ควรให้อังกฤษแล้วเราไปเอาทางเชียงตุงแทน อย่างไรก็ตาม หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตยมันพูดเอนไปทางฝ่ายอังกฤษขึ้นเรื่อย ๆ...*” ฉะนั้น จึงต้องการให้หลวงอดุลเดชจรัสจัดการพวกหนังสือพิมพ์เหล่านี้ ซึ่งหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์เสนอให้เอาผิดว่าขัดกับความสงบเรียบร้อยของประชาชน (รายงานประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 56/2484, 2484, 22 ตุลาคม) ช่วงระหว่างสงคราม รัฐบาลจอมพล ป. ใช้มาตรการควบคุมชาวมุสลิมอย่างมาก จวบจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 ปิดฉากลงกลางปี พ.ศ. 2488

และจอมพล ป. หมดสิ้นอำนาจ ครั้นรัฐบาลพลเรือนของนายปรีดี พนมยงค์ก้าวขึ้นมาบริหารประเทศ ก็มีความพยายามที่จะทำความเข้าใจและสร้างความสัมพันธ์อันดีกับชาวมุสลิมอีกครั้ง มีการแต่งตั้งนายแช่ม พรหมยงค์ หนึ่งในสมาชิกคณะราษฎรให้ดำรงตำแหน่งจุฬาราชมนตรีเพื่อมาช่วยแก้ไขปัญหา แต่พอเกิดการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 กลุ่มทหารยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ตั้งแต่กลางดึกวันศุกร์ที่ 7 พฤศจิกายน ต่อเนื่องจนเช้าวันเสาร์ที่ 8 พฤศจิกายน จากนั้น รัฐบาลของคณะรัฐประหารซึ่งต่อมาจอมพล ป. หวนกลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งได้มีการควบคุมความเคลื่อนไหวของชาวมุสลิมอย่างเข้มงวดมากขึ้น ส่งผลให้ตลอดช่วงทศวรรษ 2490 มิค่อยปรากฏหลักฐานหนังสือพิมพ์ที่จัดทำโดยชาวมุสลิมแพร่หลายเท่าใดนัก (สุรินทร์ พิศสุวรรณ, 2525 และ อิมรอน มะลูลีม, 2537)

ล่วงเข้าปีใหม่ พ.ศ. 2500 สื่อสิ่งพิมพ์อย่าง ***มุสลิมสัปดาห์*** หรือ *The* ***Muslim Weekly*** ได้ปรากฏขึ้นฉบับปฐมฤกษ์ออกเผยแพร่เมื่อวันศุกร์ที่ 4 มกราคม จัดจำหน่ายราคาฉบับละ 2 บาท 50 สตางค์ ภายใต้การดำเนินงานของไพโรจน์ อาจวาริน เป็นผู้อำนวยการ เกษม กุลเกษม เป็นผู้จัดการ ส่วนบรรณาธิการผู้พิมพ์โฆษณาคือวิทยา ศรีสุวรรณ์ มีอีกสองคนประจำกองบรรณาธิการได้แก่ทวีศักดิ์ ดุลยพินิจและราเชนทร์ กุลเกษม สำนักงานตั้งอยู่เลขที่ 20/2-3 ซอยโภคี สี่แยกมหานาค พระนคร จะวางตลาดทุกเช้าวันศุกร์ หนังสือพิมพ์ฉบับแรกสุดมีหน้าปกเป็นภาพท่านจุฬาราชมนตรีต่วน สุวรรณศาสน์กำลังขอพรให้แก่บรรดาพี่น้องมุสลิมปักษ์ใต้ที่เข้าเยี่ยมเนื่องในคราวขึ้นมาทัศนาจรกรุงเทพฯ ในเล่มนำเสนอสารพัดเนื้อหาเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของชาวมุสลิม เช่นบทสัมภาษณ์มุสลิมภาคใต้ขอแยกดินแดน, ข่าวการมาเยือนเมืองไทยของประมุขอิสลามแห่งฟิลิปปินส์, กรณีที่คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทยวิ่งเต้นขออนุมัติจากกระทรวงคมนาคมเรื่องสิทธิ์ในการลดค่าโดยสารรถไฟให้แก่กรรมการประจำมัสยิดครึ่งราคา กระทั่งลงโฆษณาร้านตัดผมบุรุษ “มุสลิมบาร์เบอร์”ตรงเยื้องตรอกพระสวัสดิ์ (คิงค์ บาร์เบอร์เก่า) เลขที่ 67 ถนนสามเสน บางลำพู หนังสือพิมพ์ช่วงปลายทศวรรษ 2490 และปี พ.ศ. 2500 ถ้าปราศจากงานเขียนบันเทิงคดีคงดูจะขาดพร่องไป ***มุสลิมสัปดาห์*** ก็นำเสนอเช่นกัน ในฉบับปฐมฤกษ์หน้า 18-21 ลงพิมพ์เรื่อง “บังโก๊อยู่ที่ไหน” ของวิจิตร ฤดี บอกเล่าความเป็นไปในการได้รับเอกราชของอินโดนีเซีย อีกข้อสังเกตใน ***มุสลิมสัปดาห์*** คือได้มีการนำคำว่า “มนังคศิลา” มาเขียนเป็นภาษาอาหรับและอธิบายความหมายโดยพรหมทาษ ช้าดี หลังหน้าปกหนังสือยังลงพิมพ์ ส.ค.ส. ที่จอมพล ป.พิบูลสงครามส่งมาอวยพรปีใหม่ชาวมุสลิมทั่วประเทศด้วย (มุสลิมสัปดาห์, 2500, 4 มกราคม) เมื่อพิจารณาจุดนี้ก็เห็นว่าสอดคล้องกับบริบทประวัติศาสตร์การเมืองไทยช่วงเดือนมกราคม พ.ศ. 2500 อย่างลงตัว เนื่องจากตอนนั้น จอมพล ป. กำลังหาเสียงในการเลือกตั้งกึ่งพุทธกาลซึ่งกำหนดจะจัดขึ้นวันอังคารที่ 26 กุมภาพันธ์ ปีเดียวกัน ผู้เขียนบทความวิเคราะห์ว่า จอมพล ป. ต้องการฐานเสียงจากชาวมุสลิมให้สนับสนุนตนเป็นนายกรัฐมนตรีอีกสมัย และหนังสือพิมพ์ ***มุสลิมสัปดาห์*** ก็ประหนึ่งกระบอกเสียงอย่างดี จะเห็นว่าในวันที่ 30 มกราคม จอมพล ป. พร้อมคณะพรรคเสรีมนังคศิลาได้ไปปรากฏตัว ณ ชุมนุมสันนิบาตมุสลิมที่สนามกีฬาแห่งชาติ การปราศรัยของจอมพลครั้งนั้นเรียกเสียงเฮฮาเกรียวกราวเพราะเน้นพูดติดตลกตลอด โดยกล่าวว่าจะสนับสนุนศาสนาอิสลามอย่างเต็มที่และจะส่งเสริม

ชาวมุสลิมให้ไปนครเมกกะห์มากขึ้น ทั้งจะช่วยเรื่องการจัดสรรที่ดินและสร้างบ้านให้อยู่ ไม่เพียงเท่านั้น จอมพล ป. ยังจัดข้าวหมกไก่มาแจกจ่ายแก่พี่น้องชาวมุสลิม และเอ่ยปากทำนองว่าที่ได้จัดข้าวหมกไก่มาเลี้ยงวันนี้ก็เพื่อต้องการให้ทุกคนอยู่ดีกินดี เพราะข้าวหมกไก่กินแล้วจะมีสุขภาพดีนัก (ไทยน้อย และ รุ่งโรจน์ ณ นคร, 2500)

- **วรรณกรรมร้อยแก้วแนวใหม่ หรือ 'เรื่องอ่านเล่น'**

วรรณกรรมร้อยกรองยุคเก่าของไทยอาจมีการนำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามและชาวมุสลิมอยู่บ้างประปราย แต่เมื่อนักอ่านชาวสยามมีความตื่นตัวหันมาสนใจวรรณกรรมร้อยแก้วที่รับอิทธิพลจากชาติตะวันตกมากขึ้น ก็พบการนำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามและชาวมุสลิมผ่านวรรณกรรมร้อยแก้วแนวใหม่หรือที่เรียกขานว่า "เรื่องอ่านเล่น" อย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะช่วงทศวรรษ 2460 และทศวรรษ 2470 วรรณกรรมเล่มหนึ่งที่น่าศึกษาคือ *เลือดเสือป่า* เขียนโดย ล.ร. ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2467 เป็นงานเขียนสะท้อนภาพชาวมุสลิมหรือชาวมลายูในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งตอนนั้นกำลังเกิดสถานการณ์ที่ทางรัฐบาลสยามส่งทหารเสือป่ารักษาวังไปปราบปรามความเคลื่อนไหวของชาวมุสลิมที่ถูกกล่าวหาว่าจะแบ่งแยกดินแดน เนื้อหาของวรรณกรรมนี้จึงเล่าด้วยสายตาของคนไทยที่สร้างภาพลักษณ์ให้ชาวมุสลิมดูโหดร้ายน่ากลัว (ล.ร., 2567, อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ, 2563, พฤษภาคม-สิงหาคม และ อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ, 2563, กันยายน-ธันวาคม: 87-92) นอกเหนือจากงานเขียนที่นักประพันธ์ชาวสยามแต่งขึ้นเอง ยังมีงานแปลจากภาษาต่างประเทศมาสู่ภาษาไทยเกี่ยวกับโลกอิสลามและความเป็นมุสลิม เฉกเช่นปี พ.ศ. 2469 ในหนังสือ *มหาวิทยาลัย* ที่จัดทำโดยสโมสรนิสิตจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยได้ลงพิมพ์เรื่อง "สวนพระอาหล่า" ติดต่อกันถึงสองฉบับ ได้แก่ *มหาวิทยาลัย* เล่ม 4 ตอน 5 และ *มหาวิทยาลัย* เล่ม 4 ตอน 6 ซึ่ง ป. หูวานนท์แปลและเรียบเรียงผลงานคลาสสิคของนักเขียนฝรั่งในภาษาอังกฤษมาจากหนังสือ *The World's Great Books in Outline* เป็นเรื่องราวกึ่งนิยายกึ่งพงศาวดารราชวงศ์ที่นำเสนอเรื่องของชาวมุสลิมในดินแดนยุโรป (ป. หูวานนท์, 2469ก: 563-576 และ ป. หูวานนท์, 2469ข: 703-713) งานแปลนี้น่าจะทำให้นักอ่านไทยคุ้นเคยกับ "พระอาหล่า" หรือพระอัลเลาะห์แห่งศาสนาอิสลาม ไม่เพียงงานแปลมาจากภาษาอังกฤษเท่านั้น ยังพบงานแปลมาจากต้นฉบับภาษามลายูคือเรื่อง "กฤชชิงนาง" แปลและเรียบเรียงโดย อ.กฤชมลายู ลงพิมพ์ในนิตยสาร *สารานุกูล* ปีที่ 2 ฉบับวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2470 โปรยหัวเรื่องว่า *"เปนเกร็ดพงศาวดารตอน ๑ แห่งราชธานีมะลายูในโบราญสมัย"* มี จำนวนทั้งหมด 5 บท ทั้งยังมีลักษณะสอดคล้องกับลักษณะเรื่องอ่านเล่นที่นักอ่านยุคนั้นนิยมชมชอบคือมีฉากต่อสู้ฟันดาบของตัวละคร แต่เรื่องนี้มีจุดเด่นอยู่ที่ตัวละครใช้กริชมาต่อสู้กัน (อ.กฤชมลายู, 2470, 8 ธันวาคม: 109-170) หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 "เรื่องอ่านเล่น"นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามและชาวมุสลิม ค่อยๆปรับเปลี่ยนเนื้อหาตามกระแสความสนใจของนักอ่าน นักเขียนไทยหลายคนนิยม เช่น งานเขียนของมนัส จรรยงค์ เป็นต้น ขณะที่ความสนใจเรื่องศาสนาอิสลามและชาวมุสลิมในดินแดนยุโรปหรือในตะวันออกกลางที่ห่างไกลออกไปค่อย ๆ สร่างซาลง ข้อน่าสังเกตคือการนำเสนอ

เรื่องศาสนาอิสลามและชาวมุสลิมผ่านวรรณกรรมส่วนใหญ่แล้วมักจัดทำโดยนักประพันธ์ชาวไทยที่ไม่ใช่ชาวมุสลิม กระทั่งช่วงทศวรรษ 2480 และทศวรรษ 2490 จึงเริ่มมีนักเขียนที่เป็นชาวมุสลิมอย่างอิศรา อมันตกุล แต่งานวรรณกรรมของอิศราก็แทบจะมิได้เน้นเรื่องของศาสนาอิสลามเท่าใดนัก

- ตำราอาหาร

ตำราอาหารเป็นสิ่งพิมพ์ประเภทหนึ่งที่พยายามนำเสนอเรื่องราวของชาวมุสลิมเช่นกัน กล่าวคือในเดือนกันยายน พ.ศ. 2472 ฮิบรอเฮม หะยี รอซิดีบินตวน ผู้ตั้งถิ่นฐานบริเวณหลังวัดพิชัยญาติทางฝั่งจังหวัดธนบุรีได้จัดพิมพ์หนังสือตำราอาหารอิสลามรวมเล่มขึ้นเป็นภาษาไทยครั้งแรกในชื่อ *ตำราพ่อครัวอิสลาม* ราคาเล่มละ 75 สตางค์ ก่อนหน้าตำราเล่มนี้เคยมีตำรากับข้าวหลายเล่มสอดแทรกวิธีทำอาหารแขกบางอย่างเอาไว้บ้างพอควร แต่สิ่งที่ทำให้ *ตำราพ่อครัวอิสลาม* โดดเด่นก็เพราะนำเอาสูตรปรุงอาหารแขกมารวบรวมไว้ในเล่มเดียวกันจำนวน 51 เมนู หะยี ฮิบรอเฮมให้เหตุผลว่า*"อีกประการหนึ่ง ข้าพเจ้าต้องการประสาทตำรา 'พ่อครัวอิสลาม' ให้แพร่หลาย ๑ ผู้ชอบการครัว เพื่อว่าเมื่อท่านศึกษาจนรู้ดีแล้ว ใครจะจ้างท่านให้เป็นผู้ช่วยทางพ่อครัว ก็สามารถรับจ้างเขาได้ ๒ ผู้ที่รู้วิชาพ่อครัวของภาษาอื่นอยู่แล้ว เพื่อให้ท่านศึกษาไว้ จะได้ทำให้วิชาพ่อครัวของท่านกว้างขวางยิ่งขึ้นอีก เปรียบเหมือนบุคคลที่พูดภาษาได้หลายภาษา ได้เปรียบเหมือนบุคคลที่พูดภาษาได้ภาษาเดียวฉันใด บุคคลที่รู้วิชชาพ่อครัวหลายภาษา ก็ได้เปรียบกว่าบุคคลที่รู้วิชาชาพ่อครัวภาษาเดียวฉันนั้น และท่านสุภาพสตรีที่แต่งงานแล้ว แม้ว่าท่านได้ตำรานี้ไว้ก็ประดุจดังท่านได้ของดีไว้กับตัว เพราะอาจจะเปลี่ยนแปลงรสอาหาร ให้สามีรับประทานได้แปลกๆ ไม่ซ้ำซาก อันเปนการป้องกันความเบื่อหน่ายของสามีในกาลภายหน้า"* หะยี ฮิบรอเฮมยังคำนึงถึงผลทางสังคม เขาอยากให้คนฝึกฝนวิธีการปรุงอาหารเพื่อรับจ้างทำงานครัวได้ด้วย เพราะโดยของอาชีพ หะยี ฮิบรอเฮมเองก็รับจ้างปรุงอาหารแขก เขาจึงตระเตรียมปรุงเครื่องกะหรี่ ทั้งยังประกาศขายเครื่องปรุงนี้ด้วย (หะยี ฮิบรอเฮม, 2472 และ อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ, 2561, 22 เมษายน, (เอกสารจากเว็บไซต์))

กลุ่มบุคคลและธุรกิจการพิมพ์ของชาวมุสลิม

ความเคลื่อนไหวของโรงพิมพ์ที่ดำเนินการโดยชาวมุสลิมยังเป็นสิ่งที่ผู้เขียนบทความให้ความสนใจดังปรากฏกรณีของโรงพิมพ์โมฮำหมัด หรือ The Mohamadi Press สำนักงานเลขที่ 56 ถนนเจริญกรุง พระนคร ซึ่งเปิดกิจการตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เริ่มต้นจากมุลลา ฮะซันอะลี กะรีมยีโมรา ครูสอนศาสนาแห่งนิกายดาวูดี โบห์รา จากเมืองบอมเบย์ ได้เดินทางมายังประเทศสยามแล้วเปิดโรงพิมพ์เพื่อผลิตสมุดจำหน่าย ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2466 จึงได้เปิดร้านขายเครื่องเขียนที่นำเข้าสินค้าจากต่างประเทศด้วย ซึ่งลูกค้าส่วนใหญ่เป็นข้าราชการ (นันทรัตน์ สันติมณีรัตน์, 2563 (เอกสารจากเว็บไซต์)) นอกจากนี้ ผู้เขียนบทความยังสนใจการก่อตัวของสำนักพิมพ์ ส. วงศ์เสงี่ยม ในทศวรรษ 2490 ซึ่งสำนักงานตั้งอยู่ต้นซอยโภคี สี่แยกมหานาค พระนคร อันเป็นซอยเดียวกันกับสำนักงานหนังสือพิมพ์

มุสลิมสัปดาห์ รวมทั้งการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวของคนหนุ่มสาวในนาม “เยาวชนอิสลาม” ช่วงทศวรรษ 2490 ดังที่พวกเขาได้ร่วมกันจัดทำหนังสือ ***แสงสว่างแห่งอิสลาม*** ในปี พ.ศ. 2493 เริ่มพิมพ์เผยแพร่ฉบับปฐมฤกษ์เมื่อเดือนมกราคมปีนั้น ทั้งยังถือเป็นฉบับ พิมพ์ออกมาเพื่อรำลึกในวาระของ วันเมาลิดินนะบีหรือวันเมาลิดอันเป็นวันฉลองวันเกิดของท่านนบีมูฮัมมัดประจำฮิจเราะห์ศักราช 1369 (แสงสว่างแห่งอิสลาม, 2493) จุดที่น่าสังเกตคือสำนักของกลุ่มเยาวชนอิสลามก็ตั้งอยู่ตรงสี่แยกมหานาคเช่นกัน ถ้าวิเคราะห์ตามแนวทางศึกษาประวัติศาสตร์หนังสือก็กล่าวได้ว่าอาณาบริเวณสี่แยกมหานาคถือเป็นพื้นที่สำคัญของสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามเลยทีเดียว ในช่วงปลายทศวรรษ 2490 ยังปรากฏความเคลื่อนไหวของกลุ่มคณะศิษย์เก่าโรงเรียนอันยุมันอิสลามในนาม “สมาคมครุรุสัมพันธ์” ที่ได้เริ่มจัดพิมพ์ตำราเรียนศาสนาอิสลามเป็นภาษาไทยขึ้นอีกด้วย

ส่งท้าย

ตามที่ผู้เขียนบทความได้สำรวจและอภิปรายถึงสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามในสังคมไทยก่อนปี พ.ศ. 2500 นั้น คาดหวังว่าคงก่อคุณประโยชน์ในการศึกษาประเด็นทางประวัติศาสตร์ให้งอกเงยเพิ่มพูนไปได้อีกหลายแง่มุม แม้ว่าจะยังมีข้อมูลที่ยังคลุมเครือและรอคอยการค้นคว้าอย่างท้าทาย บทความนี้สิ้นสุดลงในปี พ.ศ. 2500 เพราะหลังจากนั้นเป็นห้วงเวลาที่ดูเหมือนความเคลื่อนไหวของสื่อสิ่งพิมพ์ข้างต้นจะชะงักงันเงียบหายไป แต่เท่าที่ผู้เขียนบทความได้ลองสำรวจหลักฐานดู พบว่าน่าจะมีสื่อสิ่งพิมพ์ดังกล่าวตีพิมพ์เผยแพร่ออกมาเป็นระยะ ๆ ทั้งที่จัดทำโดยชาวไทยที่ไม่เป็นมุสลิมและชาวมุสลิมเอง เฉกเช่นช่วงปี พ.ศ. 2520 ก็มีนิตยสารรายปักษ์อย่าง *ภาพข่าวทักษิณ* ที่เน้นนำเสนอข่าวสารการเมืองและข่าวชายแดนภาคใต้ผ่านสองภาษาคือ ภาษาไทยและภาษาอาหรับ ชื่อนิตยสารบนหน้าปกก็มีทั้งภาษาไทยและภาษาอาหรับที่อ่านได้ว่า “อูตูซันไทยสลาตัน” เจ้าของและบรรณาธิการผู้พิมพ์โฆษณาคือ สนิท ธนะจันทร์ มีสุรินทร์ เหมนุกูล เป็นบรรณาธิการผู้ช่วย จัดพิมพ์ที่โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น ถนนพหลโยธิน กรุงเทพฯ กระทั่งในช่วงต้นทศวรรษ 2560 ก็มีการจัดทำวารสารวรรณกรรมอย่าง *มลายูปริทัศน์* หรือ *The Melayu Review* ที่นำโดยบรรณาธิการคือ ซะการีย์ยา อมตยา กวีซีไรต์ชาวมุสลิมประจำปี พ.ศ.2553 (อาชญาสิทธิ์, 2562, 23 - 29 สิงหาคม: 88-89) สิ่งพิมพ์นี้ดำเนินมานับจากปี พ.ศ. 2560-2562 แต่ก็ดูเหมือนจะเงียบหายไปแล้ว การพิจารณาถึงสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามดังที่ปรากฏในบทความอย่างน้อยที่สุดก็คงจะช่วยแสดงให้เห็นภาพปฏิสัมพันธ์ระหว่างสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทนี้เชื่อมโยงกับบริบทและความเปลี่ยนแปลงในหน้าประวัติศาสตร์สังคมไทย ที่สำคัญคือการทำให้มองเห็นประเด็นว่าสื่อสิ่งพิมพ์มุสลิมและสื่อสิ่งพิมพ์นำเสนอเรื่องศาสนาอิสลามมีบทบาทอย่างมาก โดยเฉพาะสื่อสิ่งพิมพ์ที่ค้นพบหลักฐานในพื้นที่ส่วนกลางของประเทศนั้นได้สะท้อนถึงความเป็นเครื่องมือในการจัดการกับความขัดแย้งและควบคุมความรู้เรื่องศาสนาอิสลามและวิถีมุสลิมตามที่รัฐไทยต้องการในแต่ละยุคสมัยที่ล่วงผ่านมาด้วย

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

การสนทนาระหว่างป๊ะหวังกับหวัง. (2469, ธันวาคม). *อัลบิดายะห์*, 2(3), 68–69.

คำแถลงการของที่ปรึกษา "อัลบิดายะห์". (2469, พฤศจิกายน). *อัลบิดายะห์,* 2(2).

จรรยาวิธาน, ขุน. (2475). *สมุดคู่มือ ภาษามะลายู*. พระนคร: โรงพิมพ์กรมวิชชาธิการ กระทรวงธรรมการ.

จรรยาวิธาน, ขุน. (2484). *ปทานุกรม ไทย-มะลายู.* พระนคร: โรงพิมพ์ยิ้มศรี.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). *บทบาทและหน้าที่ของขุนนางกรมท่าขวาในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435.* กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เด็กมุสลิมกับธรรมจริยา. (2469, กุมภาพันธ์). *อัล บิดายะห์,* 110.

เด็กมุสลิมกับธรรมจริยา. (2469, ตุลาคม). *อัล บิดายะห์,* 2(1), 11–12.

นันทรัตน์ สันติมณีรัตน์, (2563, 9 กุมภาพันธ์). "โมฮำมัด ร้านขายเครื่องเขียนสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เปรียบเสมือนพิพิธภัณฑ์ใจกลางเมืองเก่า." Becommon. https://becommon.co/life/mohamad-stationery

นางสาวสะมิระฮ์. (2469, ตุลาคม). *อัลบิดายะห์*, 2(1), 13–14.

เทียน บุตร์พระโกชาอิศหาก. (2451). แบบเรียนพูดมะลายู (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.

ไทยน้อย และ รุ่งโรจน์ ณ นคร. (2500). เลือกตั้งกึ่งพุทธกาล. พระนคร: โรงพิมพ์ประเสริฐสิน.

ป. หูวานนท์. (2469ก). "สวนพระอาหล่า." *มหาวิทยาลัย*. 4(5), 563-576.

ป. หูวานนท์. (2469ข). "สวนพระอาหล่า." *มหาวิทยาลัย.* 4(6), 703-713.

ประชามิตร. (2481, พฤษภาคม). *[บทความเกี่ยวกับหนังสือเรียนศาสนาอิสลามของนายล้วน นิลกำแหง].* 1, 16.

ปัทมา หมัดนุรักษ์. (2529). *การผลิตหนังสือศาสนาอิสลามที่เขียนเป็นภาษาไทย*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาบรรณารักษ์ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปั๊น แซ่โก. (2481). *ตำราล่ามภาษามะลายู*. พระนคร : อักษรเจริญทัศน์.

พิบูลย์พิทยาพรรค, พระยา. (2473). *แบบเรียนคำพูดไทยเทียบกับภาษามลายูของมณฑลปัตตานี* (พิมพ์ครั้งที่ 2). พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์.

ภาษามะลายู แปลเปนภาษาไทย. (2468). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พานิชศุภผล.

มหหมัดอาลี. (2494). *แบบหัดพูดภาษามลายู (ด้วยตนเอง)*. พระนคร: โรงพิมพ์ศึกษานุกูล.

ยอน, เย. เอม. (2479). *แบบเรียนคำพูดภาษาอังกฤษ-มะลายู เล่ม ๑*. พระนคร : โรงพิมพ์วัฒนะผล.

รายนามหนังสือพิมพ์ข่าวซึ่งออกเป็นระยะในประเทศสยาม. (2472). พิมพ์ในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศเธอพระองค์เจ้าแขไขดวง ครบปัญญาสมวาร เมื่อวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2472. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

ล.ร.. (2467). *เลือดเสือป่า*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรศรีสวัสดิ์.

วิจิตร ฤดี. (2500, 4 มกราคม). บังโก๊อยู่ที่ไหน. *มุสลิมสัปดาห์*, 18–21.

สมาน อู่งามสิน. (2561). “จุฬาราชมนตรีต่วน สุวรรณศาสน์ ชีวิตและแบบอย่างการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ในสังคมพหุวัฒนธรรม.” *รูสมิแล*. 39(2), (พฤษภาคม - สิงหาคม), 83-94.

สุรินทร์ พิศสุวรรณ. (2525). *นโยบายประสมประสานชาวมาเลย์มุสลิมในประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

แสงสว่างแห่งอิสลาม. (2493). พระนคร : เยาวชนอิสลาม.

หะยี ฮิบรอเฮม. (2472). *ตำราพ่อครัวอิสลาม*. พระนคร: โรงพิมพ์ศุภพากย์วิภัชน์.

อ.กฤชมลายู. (2470). “กฤชชิงนาง.” *สารานุกูล* (8 ธันวาคม). 109-170.

อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ. (2561, 22 เมษายน). “‘พ่อครัวอิสลาม’ ตำราอาหารแขกเล่มแรกที่จัดพิมพ์เป็นภาษาไทย.” *The MATTER*. https://thematter.co/thinkers/first-thai-islam-cook-book/50046

อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ. (2562). “ชวนอ่านนิทานอีสปภาษาไทยสำเนียงมลายูเมื่อราวๆ 111 ปีก่อน.” *มติชนสุดสัปดาห์*. (5-11 กรกฎาคม), 88-89.

อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ. (2562). “มลายูปริทัศน์ และ Review สื่อสิ่งพิมพ์ นำเสนอเรื่องอิสลาม มุสลิม มลายูแห่งวันวาน.” *มติชนสุดสัปดาห์*. (23-29 สิงหาคม), 88-89.

อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ. (2563). “เลือดเสือป่า ภาพฉายความชุลมุนที่มณฑลปัตตานีในนิยายเริงรมย์ปลายทศวรรษ 2460 (ตอน 1)”. *รูสมิแล*. 41(2), (พฤษภาคม-สิงหาคม).

อาชญาสิทธิ์ ศรีสุวรรณ. (2563). “เลือดเสือป่า ภาพฉายความชุลมุนที่มณฑลปัตตานีในนิยายเริงรมย์ปลายทศวรรษ 2460 (ตอน 2)”. *รูสมิแล*. 41(3), (กันยายน-ธันวาคม), 87-92.

อามีน ลอนา. (2557). *พัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์อิสลามในสังคมไทย (ยุครัฐจารีต-พ.ศ. 2511).* วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อิมรอน มะลูลีม. (2537). *วิเคราะห์ความขัดแย้งระหว่างรัฐบาลไทย: กรณีศึกษากลุ่มมุสลิมในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้*. กรุงเทพฯ: อิสลามมิคอะคาเดมี.

ฮัจยี อิสมาอิล (ต่วน) ยะห์ยาวี. (2478). *รั้วซุนนีแห่งสยาม.* พระนคร: โรงพิมพ์ย้งหลี.